

MODALITATEA ȘI SUBSTANȚA CA NOȚIUNI SISTEMATICE ALE DISCURSULUI

DE

MARIA CARPOV

Introducerea unor criterii sistematizatoare ale faptelor lingvistice captează forțele multora din cei preocupați de elaborarea unor teorii generale ale semnificației, avind *discursul* ca formă de manifestare; acesta din urmă se definește, în general, ca ceea ce este comun vorbirilor („paroles”) diferenților indivizi aparținând unui același grup social. Alături de studiul enunțării și al condițiilor comunicării, analiza discursului — și organizarea lui în povestire („récit”) — constituie una din prioritățile lingvisticii actuale, angajată într-o dezbatere din cele mai pasionate din istoria ei (cf. J.-M. Klinenberg, *Le linguistique et le sémiotique*, în „Le Français moderne”, nr. 4/1972, p. 194). Semnificația se reclamă, în ultimă instanță, de la o gnoseologie materialistă și constituie o parte din obiectul *semioticii* ca disciplină particulară printre științele limbajului.

Orice sistematizare a discursului produce noțiuni sistematice proprii, în primul rînd, limbii asupra căreia s-a întreprins operația; însă unele din aceste noțiuni, cu grad superior de generalizare, sunt comune tuturor limbilor sau unor grupuri de limbi, incit, printr-un paralelism ce ni se pare firesc și care nu vrea să depășească ordinul unei simple sugestii, ar putea fi numite categorii semiotice. Vom folosi însă denumirea „omologată” printre specialiști, aceea de *noțiuni sistematice* (cf. Eric Buyssens, *Les langages et le discours. Essai de linguistique fonctionnelle dans le cadre de la sémiologie*, Bruxelles, coll. Lebègue, 1943, p. 65 sq.). Sunt acceptate ca noțiuni sistematice comune tuturor limbilor: unitatea discursului, semnul, vocabula, substanta și modalitatea (cf. E. Buyssens, *op. cit.*, p. 65). Ne vom opri asupra ultimelor două ca părți ale semnificației, încercând să demonstreăm — pornind de la limba română — că felul în care funcționează discursul poate oferi criterii pentru o definire mai riguroasă, în măsură să purifice de intuie, de impresionism, de empirism observațiile cercetătorului literaturii.

Întrucît, aşa cum se admite îndeobște, limbajul servește la comunicarea gîndirii, este de așteptat ca el să-și manifeste acest caracter primordial prin niște procedee adecvate, procedeele declarative (cf. Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*, Berne, A. Francke, 2e éd., 1944, p. 50).

Lingviștii, de acord cu logicienii, socotesc necesar să deosebească în actul comunicării un conținut reprezentativ, *dictum*, și o atitudine luată de subiectul vorbitor față de acest conținut: *modus* sau *modalitate* (cf. Ch. Bally, *op. cit.*, p. 48; T. Todorov — O. Ducrot, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Seuil, 1972, p. 393); modalitatea hotărâște natura raporturilor ce se crează între locutor și interlocutor; ea se

manifestă prin diferențe formale corespunzătoare stăriilor de conștiință ce urmează a fi comunicate.

Orică act de comunicare are ca funcție manifestă să stabilească unul din următoarele raporturi fundamentale: injunctiv (imperativ), asertiv (referențial, informativ), interogativ, inter relativ (solicitant). În anumite acte de comunicare există un factor material care traduce intenția de colaborare; dacă opunem, de pildă: „Sosește mîine“, lui „Sosește mîine?“, se scoate în evidență faptul că diferența formală – în românește manifestată prin intonație, în alte limbi prin ordinea cuvintelor, prin introducerea unor elemente „interrogative“ etc. – între aceste două fraze corespunde unei diferențe în stările de conștiință ce trebuie comunicate: prima traduce dorința de a-l informa pe interlocutor, a doua traduce dorința de a cere o informație. Noțiunile din aserțiune, interogație, injuncțiune sau interpellare nu reprezintă, desigur, decit o parte a stării de conștiință care este dată la iveau; această parte este numită modalitate (cealaltă, obiectul informației, al interogației, al injuncțiunii sau la interpellării, este *substanța*, asa cum am arătat, o altă noțiune sistematică a discursului). Ideea de *ordin*, de pildă, exprimată de locutorul X, conține *modalitatea comunicării*; implicarea unei alte persoane, Y, în realizarea ei, reprezintă *substanța*; lăsind la o parte multiplele acceptiuni date acestei din urmă noțiuni (Saussure, Hjelmslev), putem spune că actul de comunicare este alcătuit din două părți: modalitatea și substanța. Dorința de informație este un fapt pur individual, însă alegerea uneia dintre cele patru modalități este dictată de genul de relație ce se stabilește între interlocutori; aşadar, modalitatea are un caracter social, ea este expresia intenției de colaborare socială care se află la baza actului de comunicare. În felul acesta modalitatea își afirmă capacitatea distinctivă, căci ea îngăduie circumscirerea deosebirii fundamentale dintre discurs și gîndire, deoseberea fiind tocmai aceea dintre individual – gîndirea – și social – modalitatea. Această capacitate distinctivă se revelă operatorie, întrucât modalitatea este inherentă discursului – după cum modalitatea implică discursul –, ea nu apare decit odată cu intenția de comunicare a gîndirii, astfel încît nu se poate spune că discursul este expresia strictă a gîndirii fără a comite greșeala de a-l reduce exclusiv la substanță.

La o examinare mai atentă a faptelor constatăm că limbile au perfectionat expresia modalității, asă că cele patru specii pomenite mai înainte se dovedesc insuficiente pentru a o cuprinde. În cazul modalității injunctive, de exemplu, într-o frază ca: „Să nu mergi prea repede“, un locutor /A/ încearcă să-și influențeze interlocutorul /B/ și marchează explicit această intenție. Să presupunem că acest interlocutor /B/ se alătură unui grup, iar locutorul /A/ spune: „Să nu mergeți prea repede“; injuncțiunea se adresează, printr-un delegat, unui interlocutor multiplu /C/, ceea ce atrage o anumită modificare a modalității, întrucât raportul ce se stabilește este determinat de exigențele multiple ale interlocutorului /C/. Schimbarea se acuză dacă /A/ își adresează lui /B/ spunând: „Să nu meargă prea repede“; interlocutorul /B/, prezent, nu mai este decit un intermedier însărcinat să transmită ordinul unui destinatar absent, /D/. În sfîrșit, raportul social între /A/ și /B/ se modifică în mod considerabil dacă /A/ spune: „Numai să nu plouă“. În acest caz, interlocutorului /B/ nu își se mai cere nimic, însă felul în care își adresează /A/ trădează, am putea spune, un rest de mentalitate primitivă, credința că putem porunci evenimentelor și, în absența „celui“ care decide producerea lor, adresăm injuncțiunea unei ființe omenești implicate, mai mult sau mai puțin, în evenimentele despre care este vorba: ni se pare – sau vrem să ni se pară? – că maratorul cuvintelor noastre este delegatul adeveratului interlocutor și că, prin intermediul lui, putem acționa asupra evenimentelor.

Comun celor patru feluri de discurs injunctiv este faptul că ele traduc intenția de a acționa asupra ființelor sau asupra faptelelor. Acestei asemănări de semnificație li corespunde uneori o asemănare de formă, întrucât, în unele limbi, în franceză de pildă, ca și în română de altfel, folosirea conjunctivului este proprie exprimării acestei modalități.

Formele îmbrăcate de modalitatea injunctivă pot fi reunite în ceea ce s-a numit *discursul acțiunii* (cf. Buyssens, *op. cit.*, p. 75); însă o situație similară observăm în modalitatea inter relativă („Hei!“, „Ospătar!“, „Vecine!“ etc.), destinată să solicite atenția interlocutorului căruia îi cerem explicit să se conformeze dorinței noastre.

Disursul de acțiune poate fi recunoscut, aşadar, sub patru forme: disursul imperativ direct, disursul imperativ indirect, disursul optativ și disursul interpelativ — în care modalitățile se întrepărund, colaborează, nuanțindu-se pentru a defini raporturile locutor/interlocutor (prezent — delegat — intermediar — absent).

O cu totul altă modalitate este exprimată în „Sosește“, „Poate că sosește“, „Va sosi de va putea“; fiecare din aceste unități îl informează pe interlocutor despre ceea ce socotim noi că este un adevăr: în acest caz avem de-a face cu *disursul asertiv*. Dacă stabilim deosebirea, introdusă de tonul admirativ, între „Este priceput“ și „Este priceput“ (priceput...), putem spune că disursul asertiv comportă două variante: una pur obiectivă și o altă, care adaugă informației un element afectiv, subiectivă.

Al treilea tip de modalitate este întlnit în gramatici sub formă construcției interogative. La nivelul disursului ne vom servi de aceeași denumire; disursul interogativ cunoaște trei variante (sau chiar mai multe): în „Cine a sosit?“ interogația vizează un element al unei asemănări, implicit, ca este deci o interogație parțială: „Stiu că cineva a sosit, dar cine?“.

Interogațiile de genul: „A sosit?“ comportă o alternativă și cer să se precizeze care din cele două asemănări contrară este adevărată; la întrebarea „A sosit?“ se răspunde fie „A sosit“ (sau „Da“), fie „Nu-a sosit“ (sau „Nu“): unul din termenii alternativei este vizat integral. Asemenea interogații pot fi numite *totale*.

Acestor două tipuri li se adaugă un al treilea: interogațiile ce pot fi numite *disjunctive*; ele enumărează clementele ce se exclud mutual în răspuns: „A sosit ieri sau azi?“ O asemenea întrebare anticipează explicit răspunsul asertiv.

Din cele afirmate pînă acum se desprinde o realitate: solidaritatea dintre disursul asertiv și cel interogativ. Această solidaritate favorizează opinia că disursul interogativ și cel asertiv nu constituie decît două aspecte ale unei singure specii de discurs, ce ar putea fi numit *disursul informației* sau *al referinței*, de vreme ce un tip o cere, iar celălalt o furnizează. Cumulul de modalități este evident și într-o formulare ca: „A venit?“, care înseamnă: „Îți cer să-mi spui dacă a venit“, frază care comportă două idei: dorința de a afla ceva de la cineva și comunicarea acestei dorințe. Avem deci un nou exemplu de solidaritate a interogațiilor cu asemănări.

Interferența modalităților poate fi surprinsă și în cazul formelor interogative și injunctive: fie că ordonăm (rugăm, implorăm, sfătuim, recomandăm), fie că întrebăm, colaborarea cu interlocutorul este directă; o formulare ca: „Să pleci?“ poate adopta modalitatea interogativă doar formal, întrucât ea poate traduce recomandarea fermă adresată interlocutorului de a face contrariul, adică, în modalitatea formal-interpelativă: „Rămîni!“ Această modalitate ar putea fi numită *disursul recomandării*.

Din compararea diferitelor tipuri de modalitate se poate deduce substanța; ea rezidă în ceea ce acestea au în comun și poate fi delimitată prin suprimarea modalității, a elementului ce servește la identificarea naturii raportului ce se stabilește între vorbitori. Izolare substanței permite studierea ei din punct de vedere sintactic, adică studierea raportului între vocabulele unei aceleiasi unități a disursului. Însă noțiunea de raport comportă o altă analiză, aceea a unităților disursului (încă o noțiune sistematică). Putem spune, pe scurt, că tocmai în acestea se vede mai bine solidaritatea între modalitate și substanță. Observînd criteriul compozitiei lor, unitățile disursului pot fi clasate în trei categorii (cf. Buyssens, *op. cit.*, cap. VIII, p. 83): *fraza*, (conține cel puțin un predicat), *reza* (gr. „vorbire“, echivalent de frază ce conține unul sau mai multe elemente accesoriai, care, în frază, depind de predicat; această structură este numită adesea, în gramatica tradițională, „frază eliptică“) și *interjecția* (o unitate întregă, deși privată atât de predicat cât și de elemente accesoriai, dar care, găsindu-se în raport direct cu starea de conștiință, poate să semnifice). Fiecare din aceste trei categorii poate exprima diferențe de modalitate, cu excepția frazei, care nu poate exprima interpelarea, deși numai ea poate exprima într-un grad superior de precizie orice altă modalitate; această incapacitate provine tocmai din diferența fundamentală între substanța unei interpelări — desemnarea unui interpelat — și aceea a oricărei alte modalități; interpelarea cunoaște totuși o mare întindere sintactică, mai ales în literatură, cînd valoarea ei este, în primul rînd, connotativă.

Puteam, aşadar, conchide — provizoriu — că nu toate tipurile de unități ale discursului au facultatea de a exprima o substanță — ceea ce ajută, sub un aspect, la delimitarea acesteaia —, însă semnificația lor comportă, inherent, o modalitate oarecare; aceasta se explică prin suplețea discursului, prin capacitatea lui de a se adapta unei practici infinit diversificate, reflectând multiplele circumstanțe ale comunicării.

Aceste cîteva încercări-sondaje n-au alt scop decit identificarea la nivelul exemplului-regulă a diverselor modalități ale discursului. O analiză mai adințită — întreprinsă, eventual, pe un corpus ce ar putea lăua dimensiunile unei opere literare, în care modalitățile adoptate ar înlesni precizarea stărilor de conștiință comunicate și raporturile între personaje — ar duce, desigur, la constatarea că cele patru modalități numite inițial, precum și substanța, pot fi luate numai ca ipoteze de lucru, întrucât izolarea lor în stare „pură” pare cel puțin anevoieasă; aceste noțiuni ar putea slui drept repere, nuclee în jurul cărora s-ar organiza observațiile privind atît natura categoriei modalitare și a substanței, cit și formele luate de acestea în actul de comunicare.